

PROZOR MORA PASTI

SA 10. HERCEGOVAČKOM

U selu Voljevcu održano je divizijsko savjetovanje. Komandant divizije Pero Četković saopštio nam je, kao strogo povjerljivo, odluku Vrhovnog štaba da se napadne i oslobodi Prozor.

»Bataljone treba dobro da pripremimo«, veli nam Pero. »Jer, ovako umorni i gladni ne smijemo se upuštati u akcije i napadati tako jako utvrđenje kao što je Prozor«.

Poslije savjetovanja komandant divizije otišao je u Vrhovni štab da bi dobio detaljniji plan za ovu operaciju.

Po povratku iz Vrhovnog štaba sazvaio je opet štabove brigada. Ovog puta, na savjetovanje smo došli bolje pripremljeni. Bili smo određeniji i znali šta hoćemo. Otkako imamo diviziju, evo već više od dva mjeseca, imali smo velikih borbi, ali komandant nikada ranije nije bio toliko zabrinut i ozbiljan kao sada. Kratkim i sažetim rečenicama opisao nam je naš položaj i zadatke naše glavnine operativne grupe.

»Otpočela je ofanziva velikih razmjera, na našu slobodnu teritoriju« — kaže nam komandant Četković. — »Velike njemačke snage nadiru od Banije, Bihaća, Bosanskog Petrovca, već su stigle prema Livnu i Glamoču. Naše jedinice pružaju im žilav otpor. Najveće teškoće, našim snagama, su veliki broj ranjenika i tifusara, kao i narod koji se povlači pred njemačkom ofanzivom. Naš pravac napada je Prozor — dolina rijeke Rame — preko Neretve — Boračkim jezerima, sjeverna Hercegovina — u pravcu Crne Gore. Njemačka komanda, izgleda, ima namjeru da nas u kanjonu Neretve i Rame uništi, zato na ovom «ektoru koncentrišu velike njemačke, talijanske, četničke, ustaške i domobranske snage.«

»Naša divizija dobila je zadatak« — kaže dalje komandant — »da sa svim svojim snagama napadne i oslobodi Prozor, dolinu Rame, izvrši prelaz preko Neretve i djeluje u pravcu Konjica a i Boračkih jezera. Ovo je, drugovi, najteži zadatak koji je dobila naša divizija od njenog formiranja do danas. Prozor je najutvrđenije neprijateljsko uporište koje smo do sada napadali, zato moramo uložiti sve svoje snage da ga oslobodimo i na taj način da omogućimo izvršenje plana Vrhovnog komandanta o prelazu Centralne bolnice i ostalih naših jedinica preko Prozora«.

Na savjetovanju smo donijeli zaključak da se održe konferencije po bataljonima i brigadna savjetovanja rukovodilaca. Trebalo je da upoznamo borce i rukovodioce sa težinom, važnosti i ozbiljnosti ove akcije.

Stab divizije i štabovi brigada prikupili su dosta podataka o snazi neprijatelja. Svaki čas stizali su nam novi podaci koji su upotpunjavali našu sliku o snazi Talijana u Prozoru i njihovoj savršeno izgrađenoj odbrani.

Primicala se ugovorena noć za napad. Više ni najmanje nismo sumnjali u to da su Talijani ovdje zaista koncentrisali velike snage, da raspolažu sa velikim naoružanjem i rezervama i da su se odlično utvrdili. Svi izvještaji koje smo dobavili slagali su se da su u Prozoru dijelovi talijanske pješačke divizije »Murde«, nekoliko baterija brdskih topova i tvrđavskih haubica, veliko skladište municije i ostalog materijala. Oko Prozora, na svim istaknutim tačkama, izgrađeni su bunkerovi od armiranog betona i sve to opasano sa dva-tri reda bodljikave žice. Osim jedinica u Prozoru, Talijani raspolažu sa jakim snagama u Rami, Jablanici i Ostrošcu, koje drže čitav tok Neretve i vrlo brzo mogu u Prozor da bace svoja pojačanja.

Sastavljamo zapovijest za bataljone, biramo najpodesnije pravce i najvažnije objekte i uporišta. Sjetih se tada mog posljednjeg boravka u ovim selima, kuda je trebalo da prođemo. Jesenas, kad sam bio ovdje u blizini Prozora s jednim bataljonom, tek su Talijani bili zauzeli grad i odmah su počeli grozničavo da ga utvrđuju. Seljaci su tada govorili:

— Teško ćete ga vi partizani više ikad zauzeti.

I sada oni isti ljudi naslućuju otprilike šta spremamo i zamišljeno vrte glavama. Kažu nam:

— Dabogda, dabogda, da ga zauzmete. Ali, teško je vjerovati!

Komandant divizije još jednom nas je obišao. Toga dana, 15. februara 1943. godine, u 21 sat naveče, trebalo je da počne juriš brigada na utvrđeni Prozor. Neprijatelj se pripremio i počeo veliku ofanzivu na našu slobodnu teritoriju, kako je neprijatelj nazivao »Titovu državu«. Juče smo dobili vijesti da je Druga divizija, zajedno sa Devetom dalmatinskom divizijom, oslobodila Posušje, zatim Imotski.

I tako, pošli smo na položaje pred samim gradom. Još jednom smo pred borbu obišli borce, komandire i komesare. Objavljivali smo im značaj predstojećeg juriša.

»Noćas moramo pokazati odlučnost, upornost, požrtvovanje i spremnost. Moramo zauzeti Prozor« — strujalo je kroz bataljone.

Bila je mutna i mračna zimska noć, puna snijega koji pada pomiješan s kišom i odmah se topi, iako se čini da je sve smrзло. Naprežemo oči da kroz tamu vidimo Talijane.

Očekujemo kad će da grunu naši topovi. Od Vrhovnog štaba poslat nam je artiljerijski divizion. On je najprije trebalo da stupi u akciju. U divizionu je desetak haubica i desetak topova. I borci su znali da artiljerija treba da udari po bunkerima i po gradu. I mnogo su pri napadu očekivali pomoć od tog divizionu.

Artiljerijska vatra počela je nešto kasnije nego što je bilo ugovoreno. Talijani odmah odgovoriše. Prosuše plotune iz svojih mnogobrojnih oruđa, ne misleći gdje gađaju i ne pokušavajući da traže metu. Začas je plamtjelo svuda oko Prozora.

Imali smo dobru vezu s bataljonima i svakog časa uvid u tok akcije. U početku, izgledalo mi je da sve ide u redu i da ćemo do zore zaista biti na ulicama Prozora. Ali, već poslije dva-tri sata, borba poče da jenjava. Počeše da stižu izvještaji o grozničavom otporu Talijana.

Poslije ponoći bilo nam je jasno da se vrlo lako može desiti ono čega smo se pribojavali i ono što su seljaci iz okolnih sela naslućivali. Istina, oko Prozora i dalje jednako ključa. Naročito se vatra pojačava na istočnoj strani, prema Sćitu. Tamo je Prva dalmatinska. Mostarski bataljon izvještava da je jedno njihovo odjeljenje upalo u grad. Ali još niodkuda vijesti da je na nekom mjestu probijen ili bar poljuljan talijanski odbrambeni pojas.

Brzo izmiče noć. Borba se već gotovo utišala. S vremena na vrijeme pomišljamo da te noći Prozor nećemo zauzeti. Razmatramo položaj u kome se nalazimo. Imali smo već izvještaje

i od Save (Peta brigada) i od Dalmatinaca. Ni kod njih stanje nije bilo ništa bolje. Istina, Prva dalmatinska je najbolje uspjela da zauzme neke bunkere na jugozapadnim prilazima grada. Ona je tu imala velikih gubitaka.

Rade HamGvić i ja pođosmo do štaba Pete brigade da se s njima dogovorimo. Tamo nađosmo Savu Kovačevića i Andra Mugoša.

Upoznali smo drugove sa situacijom u našem sektoru. Razgovarali smo o tome u kakvom će se položaju naći naše jedinice ukoliko ih zadržimo na sadašnjim položajima, da ćemo u toku dana pretrpjeti gubitke od neprijateljske artiljerije i avijacije, a nećemo moći odmoriti borce. I zaključismo da se povučemo na polazne položaje, a da o svemu izvijestimo štab naše divizije. U tom dođe kurir štaba divizije, koji nam donese naređenje da se povučemo.

Osvanulo je. Naše jedinice izmakosmo nekoliko kilometara od Prozora, razmjestismo ih na nove položaje, gdje su se mogle odmoriti, pribрати i pripremiti za novi napad. Jedino nismo povlačili Prvi bataljon koji se pod komandom Vlada Tomanovića nalazio na cesti prema Rami. On je ostao tamo i preko dana, da osmatra i onemogućiti dolazak pojačanja od Konjica.

Nadamo se da ćemo naveče ponovo u napad. To je, izgleda, jasno i borcima, i to svi očekuju. Štab divizije nam je u međuvremenu javio da čekamo novo naređenje.

Do večeri ne dobismo ništa. Smračilo se, prolazio je sat za satom, zapovijest nikako da stigne. Mnogi su već i zaspali. Razgovor prestao. Ne znamo šta još da očekujemo: izgleda da noćas nećemo ni napadati, izgleda da je zasad, odloženo.

Oko deset sati slušamo posljednje radio-vijesti. Nismo ni obračali naročitu pažnju na ono o čemu se u vijestima govori, isuviše smo bili zaokupljeni sadašnjom situacijom. Najednom, drugovi koji su pažljivo slušali radio-vijesti, povikaše radosno:

— Harkov slobodan!... Crvena armija zauzela Harkov!

To je bila tog dana najveća novost. Crvena armija oslobodila Harkov, jedan od najvećih gradova Ukrajine. Sovjeti nezadrživo napreduju prema zapadu.

— Neki dan Novočerkesk, prekjuče Rostov, a danas Harkov — komentariše se ...

— Uskoro će ih Rusi i preko Dnjepra da natjeraju.

Zaželio sam da idemo u napad na Prozor. Činilo mi se da možemo izvršiti naređenje druga Tita.

Pojavi se kurir štaba divizije. Svi skočismo. Očekivali smo ga skoro čitav dan. Možda ćemo ipak još noćas da pođemo, još ima vremena, nadali smo se, dok je mladić raskopčavao kabanicu s koje se cijeđila voda.

Napolju je padala susnježica.

Uzeo sam pismo. Jednim pogledom, pročitah:

»Prozor noćas mora pasti — Tito«.

Naređenje Vrhovnog komandanta doslovce je prenosio štab naše divizije, ne dodajući tome nikakvo svoje objašnjenje. Pogledali smo se bez riječi. U tijesnoj seoskoj kućici isparavala se vodom nakvašena odjeća partizana, dimilo se ognjište, u rukama su dimile nedopuštene cigarete. Nekoliko časaka potrajala je ta tišina. Zatim počesmo ustajati.

Prošlo je devet sati. U jedanaest mi moramo da otpočnemo sa napadom. Moramo smjesta krenuti!

— Zapovijest bataljonima nećemo pisati — kaže Rade. — Nemamo vremena, a nije ni potrebno, svi znaju svoje zadatke.

Mi iz štaba rasporedismo se po bataljonima. Tako smo usmeno prenijeli naređenje Vrhovnog komandanta.

Brigada je krenula. Kako je koja jedinica nailazila, davali smo joj pravac i priključivao joj se neko od članova štaba ili politodjela. Vojska je hrzo odmicala u noć prema kotlini u kojoj se nalazio okupatorov ratni logor — Prozor.

— Prozor mora pasti —, prenosila se šapatom zapovijest Vrhovnog komandanta.

— Drug Tito je naredio: Prozor mora pasti.

— Ili ćemo noćas svi izginuti, ili ćemo ga zauzeti.

— Zapamtiće Talijani ovu noć.

— Crvena armija oslobodila je Harkov, mi ćemo Prozor.

Mostarski bataljon treba da se što prije probije u sam grad, onom istom jarugom kojom se sinoć uvuklo jedno njegovo odjeljenje. I tamo da zametne borbu, da bunkere napadne s leđa i da izazove zabunu u neprijateljskim redovima. Tri naša bataljona udaraju frontalno, na sektoru koji nam je ranije određen.

Išli smo zajedno sa štabovima bataljona. Bez prestanka pada snijeg s kišom. Raskvasile se seoske staze. Pod nogama gmecka blato i voda. Jedva mičemo naprijed.

Na ponekom mjestu, dolje pred nama, otpočela borba, već trešti. Sijevaju bombe i mitraljeski rafali. Sijevaju artiljerijske granate. Već su stupile u akcije i neke naše jedinice.

Privlačimo se jednom velikom bunkeru. Iz njega s vremena na vrijeme siplje vatra. Povećim skokovima približavamo se betonskoj utvrđi, koju naziremo u mraku pred nama.

— Bombaši i puškomitralješci, naprijed! Brzo! Polazimo na juriš!

Nedaleko od nas, oko susjednog bunkera, bjesni borba. Tamo se već razliježe snažni i neodoljivi poklik:

— Uraaa... Na... a... prijed...

Nije više trebalo komandovati. I naša jedinica poletjela kao na krilima. Ispred nas grunuše bombe, osu se mitraljeska paljba.

Okolo plamti. Dolje, u gradu, na dva mjesta suču plameni jezici. Naši i Savini udarnici već su prodrli Talijanima za leđa i tamo zametnuli krvavu borbu.

Jedan po jedan, brzo su padali tvrdi talijanski bunker. Za nekoliko minuta nestalo je visoke ograde ispletene od bodljikave žice. Udarnici su je isjekli, istrkali i rasturili kao da nikad nije ni postojala. U mraku se jedva moglo da primijeti kako Talijani istrčavaju pred našu vatru i mašu bijelim maramama.

Sve nas je zaokupila samo jedna jedina misao: »Ove noći Prozor mora pasti«. »Ili ćemo svi izginuti, ili ćemo izvršiti zapovijest Vrhovnog komandanta.«

I zaista, mi smo se nalazili u takvom položaju: prodrijeti ili izginuti. Nazad se više nije moglo. Uletjeli smo silovito, morali smo da produžimo dalje, da se ne vraćamo, ako nismo željeli da nas tu, usred neprijateljskih utvrđenja, na brisanom prostoru zateče jutro.

Talijanske zemunice su neoštećene padale u naše ruke. Čekale su nas zagrijane i lijepo osvijetljene prostorije u betonu, sa preplašenim vojnicima i još vrelim mitraljezima.

Bližilo se svitanje. Borba još nije prestajala. Već je stigao izveštaj iz Petog bataljona, čije su čete na jednom mjestu prodrle u grad.

Malo kasnije, komandant Trećeg bataljona javlja:

»Još iza ponoći upali smo u grad. Nekoliko glavnih magazina nalazi se u našim rukama. Povezali smo se sa crnogorskim bataljonom koji je takođe unutra.«

Razbijale su se sumnje u našu snagu. Bio sam uvjeren da ćemo s čitavom brigadom, najdalje za pola sata, biti na prozorskim ulicama. Međutim, zastadosmo pred jednim bunkerom iz koga je još uvijek žestoko sipala vatra. Propalo nam je nekoliko

pokušaja da ga zauzmemo. S koje god strane počnemo da se privlačimo dočeka nas mitraljeski rafal. Sada je bilo malo svijetlije, kiša prestala, oblaci se razmakli — i oni iz bunkera mogu da primijete kad im se neko primakne na dvadeset koraka.

Pored nas je komandir topovskog voda — Dušan Dašić, sredovječan brkajlija sa bosanskom šubarom, seljak ispod Igmana. On nikako da se okani svoje ideje:

— Da primaknemo top!? Topom njih treba! Topom, izbliza pa kroz puškarnicu. Nema druge! Vidjećete kako će brzo da bude sve gotovo.

Hajde da vidimo i to kako naša artiljerija gađa izbliza. Možda će se i naš protivkolac »Zelenka« noćas pokazati.

Brzo su privukli »Zelenka«. To je bila polovica čitave naše brigadne artiljerije. Ne vidimo u mraku lice dobroćudnog brkajlije Igmanca, ali znamo da on sad sija od radosti. Čuje se kako psuje Talijane i izdaje naređenja svojim artiljercima:

— Privuci se još bliže, još, još! Sasučemo im pravo u ždrijelo. Brzo! Brzo momci!

Sa udaljenosti od pedesetak metara Dušan je okinuo granatu. Sinula je svjetlost nad bunkerom i onda eksplozija. Iznutra više nisu odgovarali, čula su se samo dva-tri usamljena hica.

Nisam ni primijetio kad je Dušan pao. Neko od naših viknu:

— Poginu Dušan!

Stigli smo do njegovih ubica. I osvetili smo komandira baterije. Prije nego što je osvanuo dan osvetili smo i mnoge naše drugove koji padoše te nezaboravne noći.

Postepeno se razbijala pomrčina. Gazili smo blato, spuštajući se prema gradu. Iznad samih gradskih kuća sreli smo se sa jedinicama Pete brigade. Naši se dovikuju i pozdravljaju s Crnogorcima. Pitaju jedni druge za stanje. Odjednom, čujem poznat glas, kako moćno probija kroz uzburkanu noć.

To me Sava zove. On je tu u blizini. Pita me za situaciju. Izgleda da su na njegovom sektoru već likvidirani svi bunkeri i neprijatelj daje otpor jedino još na staroj gradskoj kuli, pred kojom se Sava sada nalazi.

— Sad ću ja njih topom. Brzo će oni promijeniti mišljenje — viče Sava.

I zaista, brzo je ućutala i stara prozorska kula. Sava je bio dobar nišandžija. Tukao ih je topom sve dok se nisu predali. Kad sam nailazio ispod položaja na kome se on još nalazio, doviknu mi:

— Uspjeli smo! Ne treba zaboraviti da pobjeda ne dolazi bez krvi i napora.

Svanulo je. Našli smo se na sokacima Prozora, u dimu, među leševima, prosuta ratna oprema i materijal. Išao sam od kuće do kuće prema zgradi sreskog načelstva. Tu je jesenas bio smješten štab naše brigade. Još nisu bile pregledane sve zgrade iz kojih je neprijatelj doskora pružao otpor. Našao sam se ubrzo sa ostalim drugovima iz štaba i donijeli smo novu odluku: smješta uputiti naša dva bataljona da gone Talijane, cestom niz Ramu, kuda su neki njihovi dijelovi pokušali da pobjegnu.

Dođe i Sava sa štabom Pete brigade. Po gradskim sokacima, tu i tamo, još puca. To se naši razračunavaju s pojedinim neprijateljskim vojnicima koji neće da se predaju. Kroz grad se motaju naše patrole i vode grupe zarobljenika. Promiču nosila s ranjenicima. Borci nose poginule drugove. Pristižu vijesti o ratnom plijenu:

»Sto zarobljenih, deset oficira, zaplenjen vagon municije, magazin s hranom, četiri ispravna tenka.«

Izveštaji stižu i svaki čas se povećavaju ove brojke.

... Prikupljamo podatke o gubicima. Mnogo drugova smo noćas izgubili. Peta crnogorska imala je velike gubitke. Isto tako i Prva dalmatinska u kojoj je prošle noći palo preko sedamdeset drugova.

Tužan nekako izgleda mali Prozor. Jesenas tako živa i vesela varošica. Uređen i lijep partizanski gradić. A jutros, posijan leševima okupatorskih vojnika, ubijenim konjićima, ispreturanim zapregama i kamionima, krvavi sokaci i porušene kuće. Nigdje ni jednog mještanina. Nigdje poznatog čovjeka, kao da ih je sve zbrisala talijansko-četnička vladavina i noćasnja krvava oluja.

Ali, mi smo ipak radosni. Satrli smo ovo fašističko uporište i omogućili prolaz našoj glavnini. Izvlačenje Centralne bolnice je osigurano. Nikakvi se gubici ne mogu ravnati s onim što smo učinili: izvršili smo naređenje druga Tita.

Rano sutradan, pošto smo sredili najvažnije u oslobođenom Prozoru, pokupili grupe zarobljenika, krenuli smo cestom niz Ramu, prema Neretvi. Tamo su već otišli naši bataljoni.

Iz Prozora se silazi niz strminu, dok se dođe na rijeku Ramu. Svuda načičkani talijanski bunker. Kako su ih samo majstorski izgrađivali i razmještali! Kako su se brižljivo i temeljito utvrđivali! Bunker jedan drugog brane vatrom. Daleko

unaokolo posječeno drveće i ispletena bodljikava žica. Po žici obješeni grozdovi praznih kutija od konzervi, da lupaju čim neko dotakne žicu. Ipak im sve te mjere nisu pomogle.

Teško je opisati razbojište na putu Prozor — Rama. Prosto se ne zna ima li više šljemova ili leševa. Nikome ne pada na um da gleda prosuto oružje niti osjeća želju za brojanjem, toliko je toga mnogo. Naši su gonili Talijane i stizali ih svuda po cesti. Razmišljao sam o sudbini ovih mladića koji su došli izdaleka da svoje kosti ostave u tuđini, pored bučne rijeke Rame.

Kod Gračanice, pred kavanom, na putu stoji nekoliko tenkova. Isti, kao i oni što smo ih zaplijenili četrdesetprve, prve ratne zime na Vilusima. A unutra, talijanski vojnici napljačkali raznih stvari. Ima čak i seljačkih vunениh čarapa, suvih šljiva i mostarske žilavke — sve je to natrpano u tenkove.

— Ostavili su tenkove sa upaljenim motorima, a oni pobjegli — priča nam borac Drugog bataljona, koji tu čuva plijen da seljaci nešto ne izvuku.

Tenkisti iskočili iz tenkova, stavili šljemove na glave i pištolje u ruke pa nagli da bježe uz brdo! Ali, nije s njima bilo mnogo muke. Dosta je bilo za njima uputiti po jedan metak, pa da se predomisle, vrate i predaju.

Vlado Tomanović im nije dao oka otvoriti. To ih je on sa Prvim bataljonom ovuda ganjao. Junačina je bio Vlado. Takvih junaka malo smo imali među nama.

Vrlo je malo dotada bilo ratnih prizora kakvih se moglo vidjeti sada u dolini Rame. Ideš, ideš i na svakome koraku — leševi, prevrnuti kamioni, nebrojeno oružje i municija. Izgleda da više od svega ima šljemova. Kad u panici Talijani izmiču, onda prije svega bacaju šljemove, pa zatim gasmaske, čaturice i dalje sve redom. Ima mnogo i rančeva.

Idemo naprijed. Ramu treba noćas 18. februara da napadnemo. Peta crnogorska otišla lijevo, brdom, prema Ostrošcu. Sava će sa Petom brigadom napasti neprijateljske snage u Ostrošcu, istovremeno kad i mi udarimo na Ramu.

Nije bilo vremena za odmaranje. Čim se smrklo krenuli smo naprijed s dva bataljona.

S bunkerima u samom naselju, u Rami, i sa željezničkom stanicom nije išlo lako. Isto tako, Talijani u žandarmerijskoj kasarni malo dalje niz Neretvu, i ne pomišljaju da se predaju. Vidi se, nadaju se spasu, očekuju pomoć.

Sjutradan 19. februara izišli smo na osmatranje sa jednim minobacačkim vodom.

— Da im potprašimo bacačima? — veli Rade. — Brdom, kroz šumu možemo doći poviše same kasarne.

I tako se 19. februara ujutru nađosmo nad starom austrijskom karaulom. Prava tvrđava, limeni krov, puškarnice, okolo visoka ograda, rovovi. Tu je blizu ušće Rame u Neretvu. Željeznička pruga prolazi kroz Ramu, a preko Neretve kolski most. Imaju računa da brane ovu tvrđavu.

Namještamo bacač. Imamo dovoljno i teških i lakih mina. Dolje, ispod nas, prugom od stanice prema kasarni ide jedan talijanski vojnik. Ide mirno i ne osvrće se. Vjerovatno kurir iz garnizona, koji nosi zapovijest u tvrđavu. Opalimo na njega, a on se preturi niz nasip.

— Gotov je — rekoše neki.

Ali, Talijani u kasarni prenuše se od ovih pucnjeva. Oglasi se njihov mitraljez. Morali smo na brzinu da tempiramo bacač i da im pošaljemo prve mine. Rade je dobro procijenio, prva pade ispred tvrđave, druga pred sama vrata, a treća zadimi posred krova. Rade veselo trlja ruke, malo popravlja nišan i viče:

— Još jednu! Još jednu! E, sad je dobro. Iskaču kroz prozore, bježe u Ramu! Sad, za njima — komanduje Rade.

Brzo smo ih stjerali u bunkere pored željezničke stanice. Onda opet navalismo bacačima. Poslije kratkog vremena počеше da se povlače. Pokušali su izmaći prema Ostrošcu. U tom pravcu krenuše prugom i njihova dva tenka. A mi odlučismo da krenemo za njima.

Mi, članovi štaba, strčali smo s prvom jedinicom u Ramu. Rade produži s jednom grupom boraca, za tenkovima u pravcu Ostrošca.

— Šteta da nam umaknu — viče Rade trčeći.

Naši nisu uspjeli da stignu tenkove. Nešto kasnije, Rade nas izvijesti da su tenkovi umakli i da su iznenada banuli u Ostrožac, koji se nalazio u rukama Pete brigade. Tenkovi su naletjeli posred štaba brigade, koji se smjestio u zgradi željezničke stanice. Crnogorci se nisu nadali nikakvom napadu iz pravca oslobođene Rame. Sava i politički komesar Dragiša Ivanović, zajedno sa još nekim članovima štaba brigade, jurišali su na tenkove. Isto onako kao u prvim ustaničkim danima, na Vilusima. Talijanski tenkisti nisu bili u stanju da se dugo opiru. Pali su u naše ruke.

Pišemo izvještaj štabu divizije o najnovijim borbama. Iako je velika neprijateljska ofanziva, četvrta po redu, a mi u izvještaju nižemo naše uspjehe: zaplijenili smo 3 ispravna tenka, ubijeno je 50 Talijana, 150 zarobljeno, i mnogo oružja, municije i hrane! Ali, i mi smo davali žrtve, ginuli su nam drugovi.

Jutros nam je poginuo Milan Kukić, zamjenik komandanta 1. bataljona.

Sve nas je pogodila ta vijest. Kakav je to bio divan drug i sposoban rukovodilac. Prije rata bio je žandarm, a od prvog dana ustanka postao je odan i hrabar borac.

Grob komandira Milana Kukića ostao je blizu Rame, visoko u strani, iznad Neretve, na jednom malom proplanku.

. . . U Rami smo se odmarali jedan dan. Tu smo prikupili jedinice, izvršili dopune u komandnom sastavu. Posljednjih dana imali smo dosta gubitaka.

Štab naše divizije nije daleko odavde. Kuriri koji otuda dolaze pričaju da Druga proleterska divizija već nekoliko dana napada na Jablanicu. Tamo su se Talijani utvrdili još jače nego ovi u Rami. Štab Druge divizije traži tenkove. Drukčije ne može da pride utvrđenjima. Mi smo osposobili ove naše zaplijenjene tenkove. Formirano je i posebno tenkovsko odjeljenje — dva-naest tenkova.

Sjutradan smo nastavili put prema Ostrošcu. Komesar brigade Cedo Kapor vozi jedan tenk u kome sam i ja. On je još u Španiji, kao borac internacionalne brigade, naučio da upravlja tenkom.

Pred nama je opet jedna krupna prepreka — Konjic. I Konjic moramo da oslobodimo. Onda ćemo moći, pomoću naše brojne motorizacije, da prebacimo ešelone sa ranjenicima iz Prozora za Boračko jezero.

Do nas dopiru izvještaji o neodoljivim neprijateljskim napadima sa sjevera, od Bugojna i Duvna, prema Prozoru. Vijesti govore o kritičnom položaju velikog broja naših ranjenika koji se već nalaze na prostoru oko Prozora. Sad više nema ni časova, a kamoli dana za odmor. Moramo dejstvovati brzo, odlučno i snažno — ako mislimo da dobijemo i ovaj dio velike bitke, bitku za ranjenike.

U štabu naše divizije razrađuje se plan za napad u pravcu Konjica. Dolaze nam u pomoć i neki dijelovi Četvrte proleterske. Naša brigada je zastala na cesti, desetak kilometara pred gradom, u selu Čelebić. Neprijatelj nam se nada, već nekoliko dana

utvrđuje prilaze Konjicu. Svakog časa eskadrile njemačkih aviona dolijeću od Sarajeva, izviđaju i tuku naše položaje.

Deseta je nastupala na Konjic lijevom obalom Neretve, a Peta crnogorska desnom. Vlado Tomanović je s jednim bataljonom imao da obuhvati prostor čak do Boračkog jezera.

Sjutradan, Vlado se javlja iz sela Bijele.

— Nove četničke snage neprestano pridolaze niz Neretvu i preko Prenja.

Dalje javlja:

— Primijećen je pokret velikih kolona koje dolaze iz pravca Glavatičeva i Boraka. Zarobljeni četnici pričaju da su četničke vojvode mobilisale sve po Hercegovini i Crnoj Gori, sve što može pušku da nosi. Sve je krenulo na partizane. Oni su čvrsto ubijedeni da će nas ovom prilikom, ovdje oko Neretve, sve uništiti. Polazu mnogo nade na pomoć Talijana i Nijemaca i uobraženi su u njihove snage.

U štab dovedoše jednog zarobljenog četnika, brada do pasa, neki Crnogorac iz odreda Ivana Ružića, ispod Durmitora. Pomalo je zbunjen. Ovaj četnik nam priča o opštoj četničkoj mobilizaciji.

Išao sam s Radom na položaj prema Konjicu. Pred nama, na vrhovima oko Neretve, nalazi se preko deset hiljada četnika! Još uvijek smo uvjereni da se tu radi o jakom neprijatelju.

Osmatramo kretanje neprijatelja. Pratimo borbu koja se rasplamsava. Naše jedinice imaju dosta gubitaka u ovim nepredviđenim okršajima. Malo prije nego što smo ovdje stigli, poginuo je komandant Mostarskog bataljona Miloš Kovačević, hrabri moj stari drug. Poginuli su i komandiri Vlado Bjelica i Obren Šupić. Palo je još dosta dobrih boraca.

Nismo samo u jurišima i u odbijanju neprijateljskih juriša gubili drugove. Uoči napada na grad Konjic iznenadiše nas »štuke« na položajima. Zasuše bombama i rafalima. Izginu nekoliko boraca i rukovodilaca. Na glavicama pred Konjicom padoše nam stari proleterski borci: Karlo Batko, komesar čete, drvodjeljski radnik iz Mostara i neustrašivi komandir Rade Spanac, jedan mladi Hrvat, kome skoro niko u brigadi nije znao pravo ime.

Krvave smo borbe vodili oko Konjica. I jedan, i drugi naš napad na grad ostade bezuspješan. U borbu smo ubacili i tenkove, koji su bili pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ali, i to bi uzalud. Samo dadosmo žrtve. Poginuše nam prvi tenkisti naše brigade — Bruk i Burić. Kad su se vraćali iz borbe

za Konjic, dva mostarska radnika-mehaničara srušila se s tenkovima s jednog mostića u provaliju.

U pomoć nam dođoše bataljoni Četvrte proleterske i neke jedinice Treće sandžačke. Taman smo se pripremili za nove juriše, kad s položaja stigoše glasovi: »U Konjic se probili Nijemci iz Sarajeva. Dovukli teške tenkove i velike rezerve municije i hrane.«

To nas je malo zbunilo pa smo zastali.

• — Neće nam dati Konjic! — veli Rade. Braniće ga krvavo.

... Iu tim najtežim danima narod nas nije napustio, on nam je vjerovao. Nije ga uplašila fašistička ofanziva. Kud god se okreneš, vodi se borba, neprijatelj nadire. A u brigadu se prijavljuju novi dobrovoljci. Kao da smo u slobodnoj zemlji, nema straha. Samo za tri-četiri posljednja dana iz oslobođenog Ostrošca došlo je blizu stotinu ljudi. Skoro sve omladina, sinovi siromašnih zanatlija i bogatih posjednika. Ima čak i djece, i dosta takvih koji su pobjegli od kuće, bez znanja roditelja.

U najtežim trenucima pomišljali smo na Vrhovnog komandanta: šta će drug Tito da odluči?

Posljednjih dana, svi smo često razmišljali o tome, kakvu će odluku donijeti Vrhovni komandant? Da li ćemo nastaviti da se probijamo preko Neretve, što je ponekad izgledalo nevjerovatno. Ili ćemo se okrenuti opet prema Konjicu — u što smo mi mnogo više vjerovali.

Drug Tito je naredio da Treća divizija sa dvije brigade odmah krene prema Bitovnji, i da samo jedan bataljon naše brigade ostane oko ušća Rame. Pri tom je znao da ćemo s četnicima, u svakom slučaju, imati dosta muke.

Tutanj žestokog boja, koji se već dva-tri dana čuo iz pravca Makljena, tamo prema G. Vakufu, još nije prestajao. Sada se jasno čula artiljerijska vatra, prasak bombi, reski mitraljeski rafali. Činilo se da puca tu negdje, i da su se partizani sudarili s Nijemcima prsa u prsa.

Sretali smo, usput, pojedine drugove i kurire. I s njima smo razgovarali o događajima na frontu oko G, Vakufa.

Opet smo se našli u podnožju Bitovnje, divlje i šumovite planine koju smo dobro upamtili još ljetos, kad smo se prebacili u Bosnu. Preko Ostrošca i Gračanice naši bataljoni su stigli u Čežanj, Jasenik i druga sela ispod samog planinskog masiva. Tamo smo, najzad, malo zastali, utvrđujući položaje, ukopavajući mitraljeze i minobacače.

Hladno je, snijeg dubok, leden, a jak sjeverac ne prestaje. Pred nama namračena Bitovnja. Teški, mrki oblaci poklopili planinu. Spustili se sasvim nisko i čisto čovjeka podilazi jeza kad se sjeti kako izgledaju prolazi, kad zamisli — kakva li je tek ljuta zima u planini.

Kad smo stigli u štab. pod Bitovnju, na sektoru naše brigade već je uveliko bjesnila borba. Bataljoni su morali da se odupiru iznenadnim napadima Nijemaca, koji su jakim snagama prodrli iz Konjica, i četnika, koji su pokušavali da nam i ovdje zađu za leđa, preko Sedla i preko Bitovnje.

Dani su sada vedri, puni sunca, i skoro redovno, na ovim proplancima nas traže njemački izviđači, mitraljiraju naše kolone — kad ih negdje opaze, dolaze im i bombarderi u pomoć — čim primijete veću koncentraciju. Posljednjih dana gledamo čitave eskadrile »štuka« (iste one eskadrile koje su nas napadale na položajima oko Konjica), kako odlaze prema Jablanici, vraćaju se otud i ponovo dolaze, s novim tovarima bombi.

— Bombarduju na Neretvi — pričaju naši borci. — Jablanicu, izgleda, da je tamo gusto.

Noću sam išao s Trećim bataljonom u napad na utvrđenu njemačku liniju iza Neretve. Glavna prepreka bila je usamljena, visoka kota Stolac. Nijemci su se tamo bili vrlo dobro utvrdili i nisu ni pomišljali da ih neko može odozgo potjerati. A Mostarci kažu: »Potprašićemo im s ovim talijanskim bombicama. Neće se zaustaviti prije Konjica!«

I zaista, napad je uspio. Nije bilo potrebno pripremati i naređivati juriš, niti određivati posebne bombaše. Kad smo došli u podnožje kote, bataljon se brzo razvio u streljački lanac, borci su krenuli uz strminu i nasrnuli pravo na njemačke robove. Skoro svaki od naših imao je punu torbicu malih, talijanskih bombi, najmanje desetak komada. Kad su plamsale po Stocu — činilo se da bubnjaju doboši i da je buknuo požar.

Sjutradan, od rane zore, sa dva bataljona gonili smo Švabe prema Neretvi i prema Konjicu. Bio je vrlo lijep, sunčan dan, mirisalo je na proljeće, iako smo se nalazili tek u drugoj nedjelji marta. Naše čete su bile raspoložene za nastupanje i za gonjenje neprijatelja.

Dogovorili smo se u štabu da poslije ove uspjele operacije zadržimo bataljone bar jedan dan, da se odmore. Rade se najviše zalaže za taj kratki odmor. On govori gledajući u sekciju: »Ravno je palo, Talijani i četnici nadiru iz Duvna prema Šćitu i Prozoru. Nijemci su razbijeni iznad Prozora ali i dalje nadiru.

Ove iz Konjica smo samo za trenutak primirili, a na Neretvi se još uvijek nalazi čitava talijanska divizija i ko zna koliko hiljada četnika. Ako ne iskoristimo ovu priliku da malo odmorimo vojsku, čini mi se da narednih dana nećemo imati za to prilike».

Sjedimo tako i razmatramo naš položaj na ovom području, kad stiže kurir s naređenjem štaba divizije:

— Pokret! — kaže nam on.

»Hitno krenuti prema Jablanici«, stoji između ostalog u naređenju. »Obezbijediti se jakom zaštitnicom. U Jablanici komandant i načelnik neka se jave Vrhovnom štabu, tamo će brigada dobiti novi pravac« . . .

— Rekoh li, Stari im je nešto pripremio — kaže Rade. — Vidite li kako nas je izvukao iz ove klopke.

Bila je to odlična zamisao. Rješenje kakvo niko od nas nije mogao da predvidi: drug Tito ocijenio je da nam glavna opasnost prijeti s leđa i naš glavni napor tamo usmjerio, čak je naredio da se poruše mostovi — kao da smo odustali od tog pravca, a sada — svim snagama naprijed, preko Neretve! Čete su krenule s pjesmom. Borci nisu znali kuda se ide, ali su naslućivali i zbog toga su se radovali, kao rijetko kad.

Kod Rame su tri bataljona gazila Neretvu. Prvi dijelovi su izlazili na obalu kad nas stigoše avioni. Na seoce iznad rijeke sručiše desetak teških bombi. Nasta trka, uzbuna među vojskom. Jedno parče rani pomoćnika političkog komesara brigade Vasa Miskina Crnog. Kad mi to rekoše, potrčah gore u selo. Još u putu sreće me grupa boraca: vodili su konja na kome je jahao drug Crni, naš partijski rukovodilac, nasmijan. Raspoložen kao i uvijek.

— Ništa, kaže Crni. Samo me okrvavilo.

Crni tada ispriča da je poginuo Pavle Vukoje, komandant bataljona i dobar junak. Rodom je iz bilečkog kraja, iz poznate porodice Vukoja koja je listom za naš pokret.

Crni nije htio da ide prvi preko Neretve. Čekao je da svi vojnici pređu. Neretva je ovdje široka i duboka. A hladna je kao što samo planinska rijeka može da bude u martu. Dopirala je borcima do grudi, ali je većina gazila bez kolebanja, držeći visoko nad glavom oružje i municiju. Kad je prešla i posljednja desetina, prebacio se i Crni. A, zatim, požurismo za kolonom koja je odmicala prema jugu.

U Jablanici velika gužva. Još nismo došli do naselja, a sretamo mještane koji su lutali. Bježali su što dalje od svojih kuća, što dalje od bombi koje su od Jablanice napravile gomilu

ruševina. Idemo uz samu Neretvu, podno strmih litica, a prestravljene žene s djecom u naručjima izlaze pred nas, kukaju i nariču, traže utjehu.

— Sta će biti s nama?

— Sve će da nas satru. Nijemac navalio, alah ga ubio. njegovim mačem

— Nijemac doveo i četnike i ustaše.

Sto se više primičemo mostu koji je sada polegao po samoj vodi, nailazimo na sve veći broj nosila s ranjenicima. Oko njih Talijani, zarobljenici, bradati i u dronjcima. Gestikuliraju rukama, preklinju i mole:

— Kruha, mandore, mandore prego.

Više niko od nas ne sumnja da se radi o velikom pokretu naših snaga na drugu stranu Neretve, prema Hercegovini. Ovdje se nalazi cijela naša Centralna bolnica, njeni dijelovi već se kreću uza stranu, prema sniježnim, šumovitim gudurama Prenja. Sta se ovde još nedavno dogodilo? To niko od nas ne pita, niti o tome govori. Srušena konstrukcija velikog željeznog mosta, bunker i isprobijani granatama i išarani mecima, razrušene kuće — sve to govori o žestokoj bici koja se ovdje tek završila. Bujica ljudi — partizana, ranjenika, izbjeglica — bez prekida teče preko skrpljenih dasaka, preko oborenog mosta. Na cesti, gore negdje pred naseljem, gruvaju teški topovi.

Ubrzano se završava evakuacija ranjenika i boračkih jedinica s desne obale Neretve na lijevu. Imali smo tačno određen pravac. Završavali smo posljednje pripreme, utvrđivali zadatke bataljona.

Svima je jasno: ofanziva neprijatelja je propala, mi smo već van obruča. Ali ova velika bitka još nije završena. Još se pred nama nalaze teški zadaci.

Sad se sve naše snage, zajedno s bolnicom, nalaze na planinskim stazama između Jablanice i Boračkog jezera. Nalazimo se u dosta sličnom položaju kao i lani, na Sutjesci, poslije Treće ofanzive. Samo što smo onda napuštali Hercegovinu, a sada se vraćamo. A to je velika razlika. To će da podigne moral i riješenost kod boraca Desete brigade.

Noć u Jablanici protekla je bez sna, puna misli, briga, iščekivanja. Sjedili smo uz vatre, kuriri su navukli gomile taraba — suve, izrezane jelovine. Grijali smo se i razgovarali o sutrašnjem pokretu. Negdje oko ponoći, iznenada, nad uzanim kanjonom Neretve, u mračnoj visini, začusmo avionski motor.

Čitav ovaj ogromni logor začas je bio na nogama. Ljudi su porskakali zbunjeni. Avion iznad Jablanice! A tu se slegla tolika naša vojska, ranjenici, zbjegovi naroda, čak i Vrhovni štab. Vatre plamte na-sve strane, ne može biti bolja meta.

Nekoliko minuta potraja uzbuna. Neki dokopaše glavnje i pobacaše ih, nađe se čak i voda. Kuriri dograbiše šatorska krila: razapeše ih u rukama, iznad vatre, toliko da se odozgo ne vidi plamen.

Ali ubrzo se huka motora izgubi. Avion iščeze negdje u noći, preko obronaka Prenja.

Dode čas za pokret u Hercegovinu.

Dolje niz Neretvu, prema Mostaru, još uvijek je pucalo. Četnici i Talijani plašili su se da ne okrenemo na Mostar, i unaprijed su se javljali s obronaka Veleža i s kosa iznad Bijelog Polja. Na desnoj obali rijeke, tamo u Jablanici, koju su napustili, čule su se rijetke eksplozije. Naši su, reče neko, uništavali artiljerijsku municiju i motorizaciju koju dalje nismo mogli vući.

Brigada je polako išla uz strmu, usku stazu, prema padinama Prenja. Celo nedogledne kolone odavno je već zamaklo gore u šumu, a začelje još nije izišlo iz Jablanice. Sporo smo odmicali. Idemo tako i onda: »Kolona stoj«. Nešto je zapriječilo put. Na svakom koraku ranjenici, bolesnici — na nosilima, na polumrtvim konjima, na štakama. Često nailazimo na izvrnute tovore. Konji zaprljani, ne mogu uza stranu. Borci izlaze iz kolone i prevrću tovore. Uzmimo ono što se može nositi na leđima, ostalo bacaju kraj puta.

Ovuda je već prošla velika vojska. Ima dva dana da naše brigade vrve ovom stazom. Već je mnogo uginulih konja. Ne zna se jesu li naši ili četnički. Nailazimo i na leševe četnika. Visoko u strani, blizu prvih koliba planinskog naselja Krstac, leže ukraj staze, koja se ovdje pomalo proširila, njih nekoliko. Oči otvorene, vilice razjapljene, po visokom pocrnjelom čelu legla prašina, crna brada, pocrnjela od prašine. Na njemu su modre, seljačke suknene čakšire, noge bose.

Nigdje se ne zadržavamo. Drug Tito je naredio da naša Deseta što prije stigne među prve jedinice. Tamo će dobiti posebne zadatke u okviru opšteg plana našeg nastupanja.

Vlado ŠEGRT